

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ЗА СПЕЦИЈАЛНУ ЕДУКАЦИЈУ И РЕХАБИЛИТАЦИЈУ
ВЕЋЕ ЗА МАСТЕР, СПЕЦИЈАЛИСТИЧКЕ
И ДОКТОРСКЕ СТУДИЈЕ

ИЗВЕШТАЈ О ОЦЕНИ УРАЂЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Кандидат: мр Биљана Милановић Доброта

„ИНДИКАТОРИ РАДНЕ ЕФИКАСНОСТИ УЧЕНИКА СА ЛАКОМ
ИНТЕЛЕКТУАЛНОМ ОМЕТЕНОШЋУ“

I ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ

Датум и орган који је именовео Комисију: 23.12.2014.године, Веће за мастер, специјалистичке и докторске студије, Универзитет у Београду - Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.

Састав Комисије:

1. Др Марина Радић-Шестић, редовни професор, Сурдологија, 23. 05. 2014. године, Универзитет у Београду - Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
2. Др Милица Глигоровић, ванредни професор, Олигофренологија, 22.03.2010. године, Универзитет у Београду - Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
3. Др Миланко Чабаркапа, ванредни професор, Психологија, 17.05.2011. године, Универзитет у Београду - Филозофски факултет

II ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ

Име, име једног родитеља, презиме: Биљана (Зоран) Милановић Доброта

Датум рођења, општина, република: 01.10.1975. Зајечар, Република Србија

Датум одбране, место и назив магистарске тезе: 01.10.2003. Универзитет у Београду, Дефектолошки факултет, Евалуација програма српског језика и књижевности у процесу једногодишњег оспособљавања за рад лако ментално ретардираних ученика".

Научна област из које је стечено академско звање магистра наука: Олигофренологија

III НАСЛОВ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Кандидат, мр Биљана Милановић Доброта, поднела је урађену докторску дисертацију под насловом: ИНДИКАТОРИ РАДНЕ ЕФИКАСНОСТИ УЧЕНИКА СА ЛАКОМ ИНТЕЛЕКТУАЛНОМ ОМЕТЕНОШЋУ.

IV ПРЕГЛЕД ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Докторска дисертација написана је на 345 страна. Поред Увода, Литературе, Прилога, Списка акронима и Списка табела (укупно 90 табела), садржи још два дела: Теоријски оквир (од 6. до 71. стране) и Истраживачки део који садржи поглавља у следећем обиму: Предмет истраживања (од 72. до 73. стране), Циљ и задаци истраживања

(од 74. до 75. стране), Варијабле (76. страна), Методологија истраживања (од 77. до 87. стране), Резултати истраживања (од 88. до 174. стране), Дискусија (од 175. до 246. стране), Закључак (од 247. до 253. стране), Препоруке (од 254. до 257. стране) и Скала радне ефикасности (од 258. до 263. стране).

Литературу чини 605 библиографских јединица, од тога 538 (88,92%) иностраних наслова и 67 (11,07%) домаћих. Издања у последњих пет година обухватају 135 референци, односно 22,31%. Од тог броја, 84 су стране референце, а 51 домаће.

V ВРЕДНОВАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ДЕЛОВА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Уводни део указује на сложеност проблематике којом се бави ова докторска дисертација, имајући у виду да постоји велики број фактора који утичу на радну ефикасност младих са интелектуалном ометеношћу (ИО). У литератури се наводе многи разлози због којих ове особе имају мање шансе да остваре успешне резултате након школе од њихових вршњака типичног развоја. Резултати неких студија наводе да је то због недовољне академске припреме, односно, лимитиране партиципације у професионалном оспособљавању и активностима напредовања у каријери, недоследног спровођења транзиционог плана током средње школе, као и због недостатка повезаности са спољашњим ресурсима и агенцијама након средње школе. Сем спољашњих фактора ризика наводе се и разне унутрашње баријере, као што су на пример самоперцепција повезана са адекватним радним искуством, радним вештинама и професионалним уверењима, које су неопходни услов у процесу запошљавања, као и бројне друге личне карактеристике (самопоштовање, самоефикасност и сл.), од неравноправности међу половима до типа животног аранжмана.

Поглавље докторске дисертације које се односи на **теоријске основе проблема истраживања** подељено је у три дела. Први део обрађује појам транзиције, који се користи последњих двадесетак година у контексту разматрања различитих развојних промена током живота особа са интелектуалном ометеношћу (ИО). Промене, прилагођавања и стицање разноврсног искуства, која се дешавају у животима младих са ИО, док се крећу из школске средине до независног живота и радне средине, намећу им нове животне улоге и мењају постојеће. Њихова кумулација у тренуцима транзиције, доводи до интензивирања и убрзавања захтева за особу, тако да може изазвати конфузију и узнемиреност, а таква искуства могу утицати на понашање и много година касније. Ради лакшег разумевања, комплексност транзиције се може сагледати кроз *вертикалне* и *хоризонталне* транзиционе догађаје у животу сваке особе. Вертикална транзиција се односи на ситуације које су непосредно повезане са развојем, па самим тим већином природне и очекиване, као што су полазак у основну школу, прелазак из основне у средњу школу, из школе у сферу професионалног ангажовања и сл. Процес вертикалне транзиције, који је непосредно повезан са могућношћу усвајања и примене радних и професионалних вештина особа са ометеношћу, може се поделити на две етапе. Прва етапа транзиције је период завршавања основне школе и преласка у средњу школу (примарна транзиција), а друга фаза је завршетак професионалног оспособљавања, припрема за запошљавање и укључивање у свет рада (секундарна транзиција). Хоризонталну транзицију представљају промене унутар неког од периода вертикалне транзиције, које могу да буду планиране (пресељење, ступање у брак и сл.) или неочекиване (губитак запослења, незгоде, развод и сл.).

Други део транзиције обрађује секундарно транзиционо планирање које се састоји из више корака, али се може поделити у две глобалне фазе. Прва фаза у транзиционом планирању је компонента *процене* на основу које се осмишљава *планирање*. Секундарна транзициона процена способности младих може се поделити у четири главне области (образовна, психолошка, медицинска и стручно-професионална област), при чему ће процена у свакој области омогућити добијање корисних информација за разумевање друге области. Прикупљањем података из свих области добија се комплетан и добро документован транзициони план за сваког појединца.

Трећи део ставља акценат на процену у стручно-професионалној области које су део ширег конструкта транзиционе процене фокусиране на радни и професионални сегмент, као и на сва питања у вези са каријером. Резултати процене помажу младима да боље разумеју своје вештине и ограничења док успостављају везу између боравка у средњој школи и посла који одговара њиховим интересовањима и способностима. Током процеса професионалног оспособљавања на основу различитих типова процене се обезбеђују прецизне информације о факторима који утичу на успех/неуспех у оспособљавању, запошљавању и касније, свакодневном животу особа са ИО. На основу идентификованих фактора можемо сазнати да ли су баријере у постизању успеха у раду везане за утицај спољашњих чинилаца (нпр. недостатак подршке, неприлагођени наставни планови и програми рада, неадекватан начин излагања наставног садржаја и сл.) или унутрашњих чиниоца (ниско самопоштовање, неадекватне вештине решавања проблема, низак ниво самоефикасности, животни циљеви и др.). Као један од битних фактора који треба истражити у овом периоду будући да је предуслов за готово сваку интеракцију у животу па тако и за успех у свету рада, односно радној средини јесте социјална компетенција. Током професионалног оспособљавања, социјална компетенција је нераздвојива компонента процене, јер без адекватних социјалних вештина особа може искусити многе невоље у области запошљавања и свакодневним животним активностима.

У оквиру чинилаца који су важне детерминанте радне успешности, кандидат посебно разматра самоефикасност, самопоштовање и стилове учења.

Данас је Теорија самоефикасности присутна у свим радним окружењима. Од тога како се неко осећа након обављеног радног задатка, да ли је добио позитивну или негативну повратну информацију од свог претпостављеног и слично, у великој мери се може одредити самопоуздање при реализацији следећег задатка. Генерално, студије које су истраживале утицај самоефикасности у радном окружењу, доказале су да са повећањем самопоштовања и самоефикасности особа снажније прихвата радне циљеве и постиже виши ниво продуктивности; да ће запослени боље извршавати задатке за чије обављање се осећају способним, да ће истрајати у радним задацима упркос недаћама, да ће се ефикасније изборити са променама током рада, да напредују чешће и боље од особа са ниском самоефикасношћу, да раде напорније и истрајније, док особе са мањом самоефикасношћу чешће дају отказе на послу.

Кандидат наводи низ аутора који су писали о значају и предностима познавања стилова учења, али традиционална оријентација школе на просечног ученика и на наставни садржај ипак им није придавала важност. Тек сада, са променом васпитнообразовне концепције у правцу инклузивног образовања и уважавања свих облика различитости, поштовање разноврсних стилова учења постаје не само пожељно, већ императив у школама. Процењивање стилова учења је од виталног значаја за образовање и процес учења, а познавање стилова учења сматра се ефикасним средством за

помоћ у препознању невероватно различитих потреба које ученици са собом доносе у учионицу. Као значајан инструмент у разумевању разлика међу ученицима, стил учења је важан као окосница која ће наставницима омогућити изграђивање разних образовних методологија за добробит свих ученика, док са друге стране може помоћи ученицима да постигну боље академске резултате и побољшају своје ставове према учењу. Емпиријским истраживањима стилова учења утврђено је да већ сама свест о томе да постоје различити стилови учења, као и да постоји начин рада који одређеном ученику одговара више од других, изазива позитивне промене у приступу раду и ученика и наставника. Применом неких основних појмова о стиливима учења у учионици, наставници могу да побољшају задржавање информација код ученика, помогну ученицима да развију ефикасне и ефективне методе учења, повећају њихову самосвест о томе како најбоље уче, помогну им у вишим или мало напреднијим нивоима размишљања. Предности које се још помињу су и смањење фрустрације за ученика и наставника, побољшање селф-концепта и академских достигнућа, повећање варијабилности и флексибилности, као и побољшање комуникације. Бенефит познавања стилова учења у настави искусили су ученици свих узраста, без ограничења заснованих на полу, етничкој припадности, вероисповести или чак нивоу интелигенције.

У другом поглављу, кандидат је у истраживачком делу прво дефинисала предмет истраживања и указала на комплексност и међузависност индикатора радне ефикасности.

У складу са наведеним предметом *општи циљ* истраживања је утврђивање непосредних и посредних индикатора радне ефикасности ученика са лакоом интелектуалном ометеношћу као детерминанте планирања и програмирања запошљавања које су у функцији што успешније транзиције из школске у радну средину. Овако постављен циљ истраживања кандидат је реализовала кроз следеће задатке: Прикупљени су општи подаци о ученицима са ИО (пол, ниво интелектуалног функционисања, почетак рехабилитације, тип животног аранжмана, претходно завршени систем образовања, општи успех и успех на практичној настави, подручје рада и степен образовања у којем се испитаници оспособљавају); Извршена је процена радних способности ученика са лакоом интелектуалном ометеношћу (ЛИО) (радне навике, радне вештине, остваривање рутине у раду, редовност на часовима практичне наставе, коришћење независног времена у радионици, однос према радном инструктору и вршњацима); Процењене су радне компетенције ученика са ЛИО у школској радионици (радни учинак, социјалне компетенције, оријентација у времену и простору, физичке карактеристике); Испитани су ученици са ЛИО како опажају своју ефикасност током практичне наставе и у академским и ваннаставним активностима (ангажовање друштвених ресурса, испуњавање очекивања, академска достигнућа, саморегулисање учења и саморегулација ефикасности); Испитано је опште самопоштовање ученика са ЛИО; Испитани су преферирајући стилови учења ученика са ЛИО кроз три димензије (начин усвајања информација, облик рада и начин изражавања); Испитане су разлике према социодемографским варијаблама испитаника у односу на зависне варијабле; Утврђена је интеркорелација испитаних варијабли радне ефикасности; Утврђени су фактори који непосредно и посредно утичу на радну ефикасност и на основу добијених резултата истраживања предложена је Скала радне ефикасности као база података из стручно-професионалне области, која може представљати основ за планирање запошљавања ученика са ЛИО у оквиру Индивидуалног транзиционог плана (ИТП).

Варијабле су подељене на независне: дихотомне (пол, IQ, тип животног аранжмана, степен образовања) и политомне (почетак рехабилитације, претходно образовање, успех на практичној настави, општи школски успех, подручје рада) и зависне (радне способности, радне компетенције, самоефикасност на практичној настави, самоефикасност на академским и ненаставним активностима, опште самопоштовање, стил учења).

Методолошки део докторске дисертације (**треће поглавље**) садржи све релевантне делове за ову врсту рада.

Узорак чини 120 испитаника, оба пола (62 или 51,7% мушког и 58 или 48,3% женског пола) који су у школској 2010/2011 години похађали завршне разреде „Средње занатске школе“ у Београду. У тренутку испитивања, сви испитаници су се професионално оспособљавали за рад у пет подручја рада (личне услуге; машинство и обрада метала; хемија, неметали и графичарство; трговина, угоститељство и туризам; пољопривреда, производња и прерада хране). Код свих испитаника је на основу решењу Комисије за категоризацију документовано постојање лаке интелектуалне ометености, чији се количник кретао од 51 до 70. Према тоталном IQ скору на стандардизованим тестовима интелигенције, узорак је подељен на две групе, а као тачка поделе коришћена је вредност од 60 IQ јединица. Група са вишим нивоом интелектуалном функционисања (IQ 61-70) обухвата 75 или 62,5% испитаника, а у групи са нижим нивоом интелектуалном функционисања (IQ 51-60) налази се 45 или 37,5 % испитаника. Према типу животног аранжмана, у породици живи 85 или 70,8% испитаника, док се 35 испитаника (29,2%) налази у домском смештају за децу без родитељског старања. Испитаници се разликују према узрасту када им је дијагностикована интелектуална ометеност и подељени су у четири групе које истовремено означавају и почетак процеса рехабилитације. У зависности од тога неки испитаници су завршили основну школу по редовном плану и програму (21/17,5%), други су похађали основне школе за децу са лаком интелектуалном ометеношћу („специјалне школе“) (68/56,75%), а трећа група испитаника (31/25,8%) је завршавала такозване „вечерње школе“, намењене оним ученицима који из оправданих разлога (болест, честе селидбе, породични проблеми, проблематично понашање и сл.) нису били укључени у основни васпитнообразовни систем. Последња група испитаника поседује мишљење Комисије за категоризацију Центра за професионалну оријентацију при Националној служби за запошљавање за упис у „Средњу занатску школу“. Оцене успеха на практичној настави и општег школског успеха прикупљене су на крају школске године, увидом у Дневник васпитнообразовног рада. На основу тога, узорак је структуриран на испитанике са довољним, добрим, врло добрим и одличним успехом.

У истраживању кандидат је користила следеће *инструменте*:

За вредновање радних способности коришћен је адаптирани „Упитник за процену радних способности“ (*Questionary for assessment of working abilities*; Taylor, 1987). Инструмент је сачињен од 20 ајтема у облику четворостепене скале, при чему је хијерархија сложености дескриптивно наведена од најмање до највише вредности, тако да је могуће и сваки ајтем појединачно разматрати. Одговори су дистрибуирани од 1 до 4 а могући распон сумарних резултата креће се од 20 до 80.

За процену радних компетенција коришћен је „Образац ситуационе процене“ (*Situational assessment form test*; Cline, Halverson, Petersen & Rohrbach, 2005). Ова скала укључује посматрање, евалуацију и извештавање о радним перформансама ученика са ометеношћу на основу одређеног временског периода. Инструмент кроз 23 варијабле

процењује четири различите димензије радних компетенција: а) Физичке карактеристике б) Оријентација у времену и простору в) Социјалне компетенције и г) Радни учинак. Одговори су дистрибуирани од 1 -означава минималну вредност до 4, којом је означен највиши ниво ученикових вештина у обављању посла.

За процену самоефикасности ученика са ЛИО коришћено је више скала. У складу са потребама истраживања издвојена је скала која истражује опажену самоефикасност ученика са ЛИО током практичне наставе, док је друга скала композит више субскала, преузетих и прилагођених социокултурним приликама ради испитивања самоефикасности ученика са ЛИО на наставним и ваннаставним активностима.

Скалом самоефикасности на практичној настави (*Self-Efficacy to Regulate Training*; Bandura, 2006) испитиван је степен утицаја негативних унутрашњих и спољашњих фактора/ситуација (нпр. утицај умора, времена, узнемирености, повреда, личних и породичних проблема итд.) на ефикасност ученика при обављању радних задатака на практичној настави

Бандурин инструмент о дечјој самоефикасности (*Children's Self-Efficacy Scale*; Bandura, 2006) дизајниран је да помогне у разумевању ситуација које су тешке ученицима током школовања. За потребе нашег истраживања издвојили смо пет субскала које смо именовали као Самоефикасност у академским и ненаставним активностима. Следеће субскале чине ову скалу: 1) Самоефикасност у ангажовању друштвених ресурса (тражење помоћи од других); 2) Самоефикасност у испуњавању очекивања (родитеља, наставника, другова); 3) Самоефикасност у академским постигнућима (наставни предмети); 4) Самоефикасност у саморегулацији учења (организација учења); 5) Саморегулација ефикасности (уздржавање од социјално непожељног понашања).

За процену општег самопоштовања, коришћена је Розенбергова скала самопоштовања (*Rosenberg Self-Esteem Scale*; Rosenberg, 1965). Скала садржи 10 једноставних тврдњи. Ученик треба да искаже степен сагласности од 3 (у потпуности се слажем) до 0 (уопште се не слажем). Резултати скале општег самопоштовања су подељени у три групе: ниско (скор је испод 15), просечно/умерено (скор од 15-25) и високо самопоштовање (скор преко 25).

За процену стила учења ученика са ЛИО коришћен је инструмент „Стилови учења" (*Learning Styles Instrument - C.I.T.E.*; Babich A. M., Burdine, P., Albright, L. Randol, P., 1976., WVABE Instructor Handbook, Section 3, 2003-04). Овај политомни упитник се састоји од 45 тврдњи са којима испитаник треба да искаже степен сагласности, од 1= уопште није тачно до 4= у потпуности је тачно. Применом овог инструмента процењују се категорије унутар три секције: I Начин усвајања информација (визуелни, визуелно-нумерички, аудитивни, аудитивно-нумерички и тактилно-кинестетски), II Облик рада (индивидуални или групни) и III Начин изражавања (усмени или писмени). Добијени резултати уносе се за сваку тврдњу у оквиру припадајуће категорије, која је саставни део инструмента. На датој скали идентификују се скорови чије вредности указују на доминантни стил учења ако се крећу од 34-40 поена, на другостепени стил (32-20 поена) и на занемарљиво коришћење (18-10 поена)

Статистичка обрада података. Анализа прикупљених података обрађена је методама параметријске и непараметријске статистике. За приказивање основних статистичких параметара коришћене су мере централне тенденције, мере дисперзије и распон (минимум и максимум) резултата. Приликом утврђивања разлика међу дихотомним независним варијаблама коришћен је t-test, а за политомне независне

варијабле анализа варијансе (ANOVA) тј. F-test за параметријске податке, а занакнадна поређења Tukey HSD, као и непараметријска анализа варијансе (Kruskal-Wallis Test). За утврђивање значајности односа између посматраних варијабли коришћен је χ^2 тест и Пирсонов коефицијент корелације. За утврђивање значајности односа између независних и зависних варијабли коришћена је двофакторска анализа варијансе, мултиваријантна анализа варијансе (MANOVA), и регресиона анализа. За одређивање фактора коришћена је мултиваријантна метода експлоративне факторске анализе (Kaiser-Meyer-Olkin test). Приликом утврђивања утицаја више независних варијабли на критеријумску примењена је мултиваријантна метода мултипле регресионе анализе. Добијени резултати су приказани табеларно.

Резултати истраживања, четврто поглавље, приказани су кроз 90 табела на следећи начин: најпре су приказани резултати за сваки коришћени инструмент. Будући да су инструменти рашчлањени на области и димензије које су детаљније анализирани, као и због чињенице да су субскеале компоненте појединих скала, прво је извршена корелација унутар инструмената, а потом и корелациона анализа у односу на опште податке испитаника. Након тога разматрани су добијени резултати у односу на дихотомне варијабле испитаника. Већа пажња посвећена је утврђивању разлика у односу на пол и степен интелектуалног функционисања, те је у складу са значајношћу примењивана мултиваријантна метода дискриминацијске анализе. Ради бољег увида у хијерархију структуре мерења, рађена је униваријантна анализа варијансе по појединим варијаблама инструмента. После тога резултати су разматрани у односу на политомне варијабле испитаника. За скале о радним способностима и компетенцијама извршена је факторска анализа. Пред крај су дате интеркорелације испитаних инструмената и субскеала, у циљу утврђивања повезаности, односно утицаја више независних варијабли на критеријумску, примењена је мултиваријантна метода мултипле регресионе анализе.

У петом поглављу (**дискусија резултата**) кандидат детаљно анализира добијене резултате за сваки инструмент, као и интеркорелацију испитаних зависних варијабли. Позива се на статистичку значајност испитиваних варијабли и доводи их у везу са досадашњим истраживањима у овој области, у свету и нашој земљи.

У **закључку** кандидат је на основу резултата истраживања и на основу њихове статистичке анализе навела одговарајуће закључке, који описују предуслове радне ефикасности, непосредне и посредне индикаторе радне ефикасности ученика са ЛИО.

VI Списак научних и стручних радова који су објављени или прихваћени за објављивање на основу резултата истраживања у оквиру рада на докторској дисертацији

Поглавље у монографији међународног значаја или рад у тематском зборнику међународног значаја (M14)

Радић-Шестић, М., **Милановић-Доброта, Б.** (2010). Ставови наставника средњих стручних школа према инклузији ученика са лаком интелектуалном ометеношћу. У Ј. Ковачевић, В. Вучинић (ур.). *Сметње и поремећаји: феноменологија, превенција и третман I део*, (стр. 363-380), Београд: Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Златибор, 24-27.09.2010.

Radić-Šestić, M., Gligorović, M., **Milanović-Dobrota, B.** (2010). Attitudes of high school students toward inclusion of students with mild intellectual disabilities. In G. Nedović, D.

Rapaić, i D. Marinković (Ur), „*Special education and rehabilitation Science and/or practice*“, 703-724. Sombor: Society off Special Educators and Rehabilitators of Vojvodina, Novi Sad.

Рад у међународном часопису (M23)

Radic Sestic, M., **Milanovic Dobrota, B.**, Radovanovic, V., Karic, J. (2012). Application of assistive technology in rehabilitation of persons with cognitive disabilities, *HealthMED*, 6 (11), 3826-3833.

Radić Šestic, M., Radovanović, V., **Milanović Dobrota, B.**, Slavkovic, S., Langović-Milićević, A. (2013). General and special education teachers' relations within teamwork in inclusive education: socio-demographic characteristics. *South African Journal of Education*, 33(3), 1-15.

Рад у часопису међународног значаја верификованог посебном одлуком (M24)

Радић-Шестић, М, **Милановић-Доброta, Б.**, Радовановић, В (2012). Однос друштва према особама са ометеношћу, *Социолошки преглед*, vol. XLVI (4), 561-582.

Саопштење са међународног скупа штампано у целини (M33)

Radić-Šestić, M., Gligorović, M., **Milanović-Dobrota, B.** (2010). Attitudes towards employment of people with intellectual disabilities in Serbia, In N. Ognenska (Ed.), „*The Science, the Education and the Art in 21th Century*“, pp. 477-483. Благоевград: Сџюз на учените в България клон Благоевград, ISSN – 1313 -5236.

Милановић Доброta, Б., Радић Шестић, М. (2011). Однос младих са ометеношћу према тражењу посла, Унапређење квалитета живота дјеце и младих. У М. Вантић Тањић (Ур.), „*Унапређење квалитета живота дјеце и младих*“, str. 423-433. Tuzla: Удружење за подршку и креативни развој дјеце и младих, Универзитета у Тузли, Едукацијско-рехабилитацијски факултет.

Рад у тематском зборнику националног значаја (M45)

Radić-Šestić, M., **Milanović-Dobrota, B.** (2012). Могућности професионалне рехабилитације особа са интелектуалном ометеношћу, У М.Глигоровић, S. Kaljača (ur.). *Kognitivne i adaptivne sposobnosti dece sa intelektualnom ometenošću*, Zbornik radova, str. 111-158. Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

Рад у водећем часопису националног значаја (M51)

Milanović-Dobrota, B., & Radić-Šestić, M. (2012). Koje stilove učenja preferiraju adolescenti sa lakom intelektualnom ometenošću. *Pedagogija*, 67(3), 411-418.

Milanović-Dobrota, B., Radić-Šestić, M. (2012). Značaj modela samoefikasnosti u vaspitno-obrazovnom radu sa adolescentima, *Specijalna edukacija i rehabilitacija* (Beograd), 11, (4). 637-655. doi: 10.5937/specedreh11-3104

Milanović-Dobrota, B., Radić-Šestić, M., Kaljača, S., & Dučić, B. (2013). Percepcija sopstvene efikasnosti srednjoškolaca sa lakom intelektualnom ometenošću na praktičnoj nastavi. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 12(1), 63-77.

Рад у часопису националног значаја (M52)

Милановић-Доброta, Б., Радић- Шестић М. (2011). Професионална оријентација ученика са интелектуалном ометеношћу, *Београдска дефектолошка школа*, Вол.17 (1), бр. 49, 85-95.

Милановић-Доброta, Б., Радић- Шестић М. (2012). Социодемографске карактеристике незапослених особа са интелектуалном ометеношћу, *Социјална мисао*, 19 бр. 3, 119-133. ISSN-0354-401X

Милановић-Доброta, Б., Радић- Шестић М. (2012). Самопроцена радних способности особа са интелектуалном ометеношћу, *Београдска дефектолошка школа*, Вол. 18 (2) бр.53, 275-286.

Радић-Шестић, М., **Милановић-Доброта, Б.** Радовановић В. (2012). Самопоштовање средњошколаца са ометеношћу, *Београдска дефектолошка школа*, 18 (2) бр.53, 287-295.

Радић Шестић, М., **Милановић Доброта, Б.** (2011). Евалуација радне успешности особа са ометеношћу у заштитним радионицама. Друштво дефектолога Србије и Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, *Београдска дефектолошка школа*, 17(1), бр.49, 153-165.

VII ЗАКЉУЧЦИ, ОДНОСНО РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У односу на циљ и постављене задатке, а према резултатима истраживања и дискусији добијени су следећи закључци:

1. Међу испитаницима су утврђене значајне разлике према *степену интелектуалног функционисања*. Ученици на горњој граници ЛИО боље разумеју различите радне ситуације и брже се обучавају (адекватно схватају принципе и правила у одвијању технолошког процеса, брже доносе одлуке у вези са радним задацима, усвајају комплексније радне вештине и/или самостално обављају задате радне операције). Такође, временски дуже истрајавају у обављању научених и непознатих радних задатака и показују доследне радне перформансе. Поштују сва правила заштите на раду и предвиђена правила школе. Мобилнији су током обуке тако да су способнији да иницирају социјалне интеракције, прикладније се понашају у радном окружењу, заинтересованији су и мотивисанији, боље успевају да контролишу умор и стрес и отпорнији су на утицај негативних фактора. Ови ученици радије траже помоћ од свог вршњака у решавању школских задатака или помоћ одрасле особе ако наиђу на проблем у социјалном пољу. Своје способности перципирају као ефикасне у академским постигнућима и у саморегулацији учења.
2. Значајније статистичке разлике међу испитаницима различитог *пола* нису пронађене у резултатима примене инструмената који су процењивали радне способности и компетенције. Ипак, потребно је подробније анализирати могућности избора занимања за девојке слабијих радних способности. Са друге стране, ученице (нижег и вишег нивоа интелектуалног функционисања) перципирају своју ефикасност на практичној настави нижим степеном уверења од испитаника мушког пола истих нивоа интелектуалног функционисања. Међу адолесцентима са ЛИО не постоје статистичке разлике према полној структури у самопоштовању и опаженој ефикасности приликом саморегулације учења. Током периода средње адолесценције ове особе су уједначене према доживљају (не)систематизованих стратегија учења, док на укупном скору самоефикасности у школским постигнућима девојке успешније перципирају своје компетенције у савладавању наставних предмета. На основу резултата саморегулације понашања утврђено је да су ученице боље од дечака, јер успевају да се уздрже од социјално непожељног понашања и усмере сопствено понашање ка друштвено прихватљивим циљевима.
3. Анализом података у односу на *подручје рада и степен занимања* у којима се ученици професионално оспособљавају за рад, најбољи резултати су утврђени у области Личних услуга, а најслабији код испитаника који се оспособљавају за подручје рада Хемија, неметали и графичарство. Ученици са ЛИО који се образују за трећи степен образовања (фризери, пекари, електрозаваривачи,

бравари, аутолимари, металофарбари) поседују виши степен радних способности од ученика који се образују за други степен образовања (цвећар-вртлар, припремач намирница, сервир, помоћник књиговезачке дораде, аутоперач-подмазивач, помоћник металофарбара). Ови испитаници показују боље радне перформансе од ученика који се оспособљавају за други степен. Имају виши ниво самопоштовања и уверенији су у своју ефикасност обављања радних задатака током практичне наставе, успешнији су у тражењу помоћи када им је неопходна. Резултати ученика који се оспособљавају за трећи степен образовања упућују на позитивну везу са свим процењеним димензијама рада, а нарочито са социјалном.

4. *Општи школски успех испитаника и успех на практичној настави* показали су се као детерминанте радне ефикасности ученика са ЛИО. Корелациона анализа је утврдила веома значајан интензитет везе са свим процењеним аспектима у школској радионици. Велика дистанца међу испитаницима са ЛИО је између ученика са одличним и довољним успехом, тако да оцену са практичне наставе можемо посматрати као валоризовану радну успешност и предиктор радне ефикасности у радној средини. Ученици са одличним успехом на практичној настави имају и вишу вредност самопоштовања и опажене самоефикасности од испитаника са нижим просечним оценама, док је најнижи скор приметан код ученика са довољним успехом.
5. Међу испитаницима који су завршили различите *типове школа за основно образовање* нису пронађене значајније статистичке разлике у процењеним инструментима. Ипак, резултати су утврдили да испитаници који су завршили „специјалне школе“ имају најмање средње вредности на процењеним варијаблама које су испитивале радне компетенције, док су највеће забележене код испитаника који су завршили такозване вечерње школе.
6. За одређивање индикатора радне ефикасности ученика са ЛИО нису биле значајне варијабле које се односе на породично окружење у којима одрастају, као и време када је дијагностикована интелектуална ометеност.
7. На основу добијених резултата истраживања кандидат предлаже *Скалу радне ефикасности* на основу које би се заснивала база података из стручно-професионалне области, која представљала основ за планирање запошљавања ученика са ЛИО у оквиру Индивидуалног транзиционог плана. Скала радне ефикасности се састоји се од пет области које укључују: 1) базичне концептуалне вештине (читање, писање, рачунање, рецептивни и експресивни говор), 2) физичке карактеристике (општи изглед, лична хигијена, мануелна спретност, снага и издржљивост, мобилност), 3) просторно-временску оријентацију (концепт времена, поштовање временске организације обуке и одмора/пауза, поштовање рока за завршетак радних задатака и сл.), 4) радне перформансе (коришћење личне заштитне опреме, придржавање прописаних стандарда сигурности, одржавање хигијене радног простора, правилно коришћење и одржавање прибора за рад, брзина рада, прецизност и тачност, радна продуктивност, истрајност и сл.) и 5) социјално понашање (однос према наставнику практичне наставе, извршавање радних задатака према инструкцијама, прихватање конструктивне критике, планирање и организација свог рада, постављање питања у вези са радом, идентификовање ситуације када

му/јој је потребна помоћ и тражење помоћи, помоћ другима у раду и сл.). Дефинисани *додатни захтеви* детерминишу преферирајући начин усвајања информација (аудитивни, визуелни, тактилно-кинестетски), потребу особе са ИО за асистивном технологијом, акомодацијом радног места и одговарајућим нивоом потребне подршке.

Упоредна анализа резултата кандидата са резултатима литературе

Радне способности: У оквиру инструмента за процену Радних способности, област радних вештина и радних навика се налазе у веома високој позитивној корелацији ($r=0,757$; $p\leq 0,01$). Може се рећи да од радне толеранције, флексибилности током рада, способности учења нових радних операција и конзистентности у раду ученика са ЛИО зависи и стицање одговорности за додељене радне задатке, па самим тим и степен напредовања у послу. Налази сличних студија наводе да је степен ангажовања у радним задацима такође директно повезан са степеном продуктивности, тако да је испуњавање очекивања радног инструктора око радне продуктивности и даље важан циљ оних који су укључени у процес професионалног оспособљавања (Beyer et al., 2002). Утврђено је да очекивања наставника могу утицати на мотивацију за рад ученика (Florea, 2007), као и да ће наставници вероватно доживети емоцију љутње или симпатије, у зависности од очекивања која су имали у односу на њихове перформансе (Juvonen, 2000; Reyna, 2000; Reyna & Weiner, 2001; Stipek, 2002, све према Woodcock & Vialle, 2010). Позитивни односи са наставницима могу послужити као основа за сигурност и самосталност током рада. На пример, уколико ученици знају да, када поједине ситуације током рада постану тешке, или, када су узнемирени, могу да рачунају да ће наставник препознати проблем и реаговати. Анализом резултата утврђено је да су однос према радном инструктору (наставнику практичне наставе) и област радних вештина у статистички значајној корелацији ($r=0,554$; $p\leq 0,01$).

Преплитање разних чиниоца који су у директној или индиректној вези са радним активностима евидентно је и на основу значајних веза области радних вештина са коришћењем независног времена у радионици ($r=0,645$; $p\leq 0,01$), које је у позитивној значајној вези са односом према друговима ($r=0,429$; $p\leq 0,01$) и односом према радном инструктору ($r=0,322$; $p\leq 0,01$). Парент и сарадници (Parent et al., 1992) су у својој студији о испитивању социјалних интеракција радника са ИО и њихових колега који обављају идентичне послове утврдили да међу запосленим особама са ИО има значајно више интеракција повезаних са радом у предузећима где је обезбеђен систем стручне подршке, али и више интеракција које се сматрају непримереним. Са друге стране, код особа без ИО забележено је више интеракција током пауза у раду. На глобалном нивоу значајних разлика у укупним нивоима интеракција није било. И новије студије указују на значај развоја и одржавања пријатељства за успех у раду. Они ученици који придобију пажњу и успешно изграде пријатељске односе са својим вршњацима у школском окружењу, вероватно ће имати исти или сличан успех и у радној средини (Brooker, 2008; Bulkeley & Fabian, 2006; Denham, 2006; Docket & Perry, 2005a, 2005b; Belcher, 2006; Ladd et al., 2006; Margetts, 2006; Peters, 2004, према Peters, 2010). Све ово указује на потребу да се подробније разматра важност социјалних интеракција на радном месту приликом припреме особе са ИО за запошљавање.

У оквиру области радних вештина варијабла која се односи на сложеност посла приказује значајну разлику у корист испитаника који интелектуално функционишу на вишем нивоу. Ниво опште интелектуалне способности утиче на боље разумевање ситуације, брже обучавање, адекватно схватање принципа и правила у одвијању технолошког процеса, брже доношење одлука и слично (Чабаркапа, 2008). Према резултатима процене, испитаници на горњој граници ЛИО могу координирано извести сложенији скуп радних задатака и руковати појединим машинама уз координацију радних инструктора, за разлику од ученика који функционишу на nižем интелектуалном нивоу, а који могу извести само једноставнији скуп радних операција. Сходно томе, приликом напредовања у раду, ограничени су у стицању радних вештина, за разлику од испитаника са 61-70 IQ, који могу савладати комплексније радне вештине и/или самостално обављати додељене радне задатке.

Независно од нивоа интелектуалног функционисања, утврђено је да ученици са ЛИО у ситуацијама када наиђу на неки проблем у току рада начине један до два покушаја и уколико не пронађу решење, одустају од превазилажења тешкоћа. Овај резултат поткрепљује налазе домаћих аутора да је код особа са ИО ограничена употреба когнитивних стратегија, које представљају метод свесног изналажења путева ка циљу, што се изражава тешкоћама усмеравања на значајне димензије задатка или праћења више димензија истовремено, занемаривања ирелевантних информација, ослањања на димензије које су биле важне за решавање задатака у претходном искуству и сл. (Глигоровић & Буха, 2011а).

Радне компетенције: Димензија социјалних компетенција значајно корелира са димензијом физичких карактеристика ($r=0,592$; $p\leq 0,01$). Занимљиво је да општи изглед (нпр. хигијена, чиста и испеглана одећа и сл), без обзира што је често занемарен у истраживањима, значајно је повезан са успешношћу остваривања социјалних интеракција, а индиректно и на радни учинак ($r=0,470$; $p\leq 0,01$) особа са ЛИО. Сем тога, у литератури је лична хигијена идентификована као фактор који забрињава послодавце када разматрају да запосле особу са ометеношћу (Walsh, 2010; Graffam et al., 2002).

У једној студији која је обухватила 462 радника са ИО утврђено је да повећањем тежине ометености опада ниво социјалне интеграције (Mank, Cioffi & Yovanoff, 1997). У раду, испитаници са 61-70 IQ су независнији и мобилнији током обуке тако да су способнији да иницирају социјалне интеракције, прикладније се понашају у радном окружењу и успевају да контролишу умор и стрес.

Следећи сегмент у оквиру радних компетенција који је анализиран је оријентација у времену и простору. Разумевање концепта времена подразумева свест о томе да време пролази континуираним ритмом, да је истовремено циклично и једносмерно, и да се може доживети једино преко дешавања и промена које се одигравају у простору. Све ово захтева способност процене, засноване на разумевању концепта метричког времена и временских интервала, и поређења трајања различитих догађаја, као и способност мерења времена (Глигоровић & Буха-Ђуровић, 2011).

Самоефикасност на практичној настави: Детаљнијом анализом аритметичких средина и стандардних девијација наших испитаника према полу у односу на ниво интелектуалног функционисања, пронађено је да ученице (нижег и вишег нивоа интелектуалног функционисања) перципирају своју ефикасност на практичној настави нижим степеном уверења од испитаника мушког пола истих нивоа интелектуалног функционисања. То донекле потврђује истраживање чији резултати упућују да особе женског пола углавном

имају нижу самоефикасност него особе мушког пола (Dickerson & Taylor, 2000). Ова сазнања свакако представљају значајну информацију при реализацији васпитнообразовног рада наставника практичне наставе, односно радних инструктора. Допринос се огледа у прилагођавању метода рада и чешћем коришћењу охрабривања и похвала упућеним ученицама – радницама приликом овладавања наставним садржајима обуке. Са друге стране, испитаници мушког пола не осећају се ефикасним у присуству непознатих особа и очекују подршку својих вршњака током рада. У складу са тим, радни инструктори могу дискретно учествовати у формирању вршњачких група које би обезбедиле позитивни утицај на мотивацију за рад и стимулативни модел компарације у функцији развоја самоефикасности (Милановић-Доброта и сар., 2013).

Бандура (Bandura, 1997) наглашава да историја лошег академског учења може бити главна одредница опажене самоефикасности. Сходно томе, утврђене су и статистички значајне разлике у Самоефикасности на практичној настави код испитаника у односу на општи успех ($F=4,22$; $p=0,007$) и успех на практичној настави ($F=5,04$; $p=0,003$), а у корист испитаника са одличним успехом. На основу евалуације великог броја емпиријских студија утврђено је да особе са ниском самоефикасношћу имају тенденцију да поставе релативно ниске циљеве за себе, улажу мање напора, јер нису сигурне да могу успети и одустају чим се појави нека препрека или проблем, што може представљати јаку детерминанту мотивације и радних перформанси. Особе са вишим нивоом самоефикасности у конкретним задацима боље су укључене у задатак, улажу више напора, радне перформансе су квалитетније и боље истрајавају у обављању задатака упркос препрекама на које могу наићи (Bandura & Lock, 2003).

Самопоштовање: На основу сумационих скорова Росенбергове скале самопоштовања (Rosenberg, 1965), утврђено је да највећи број ученика са ЛИО (56 или 48,3%) има ниско опште самопоштовање. Различита истраживања упућују да је низак ниво глобалног самопоштовања повезан са ниским задовољством животом, усамљеношћу, анксиозношћу, огорченошћу, раздражљивошћу, депресијом (Rosenberg, 1985, према Chub & Fertman, 1997). Просечно или умерено самопоштовање има 53 испитаника са ЛИО или 44,2%, док је свега 9 испитаника или 7,5% са високим скором општег самопоштовања. Преовладава мишљење да особе са високим нивоом самопоштовања приступају новим ситуацијама на позитиван и сигуран начин, показују висок ниво толеранције на фрустрације, прихватају одговорност за своје поступке, поседују унутрашњи локус контроле и сл. Насупрот томе, особе са ниским самопоштовањем показују зависност од других, претерану потребу за прихватањем, тешкоће у доношењу одлука, ниску толеранцију на фрустрације итд. (Lavoie, 2002).

VIII ОЦЕНА НАЧИНА ПРИКАЗА И ТУМАЧЕЊА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Кандидат групише резултате у 6 подгрупа, на начин који омогућава врло јасан и прегледан приказ резултата у области радних способности, радних компетенција, самоефикасности, општег самопоштовања, стилова учења и корелационе и регресионе анализе испитаних варијабли које директно и индиректно утичу на радну ефикасност ученика са лаком интелектуалном ометеношћу. Резултати добијени у овом истраживању доведени су у везу са многобројним сличним истраживањима код нас и у свету.

Комисија сматра да је начин приказа и тумачења резултата у складу са постављеним циљевима и задацима нацрта пројекта докторске дисертације и да је

кандидат приказао и протумачио резултате, поштујући све научно-методолошке и етичке постулате.

IX КОНАЧНА ОЦЕНА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Анализом докторске дисертације кандидат мр Биљане Милановић Доброта ИНДИКАТОРИ РАДНЕ ЕФИКАСНОСТИ УЧЕНИКА СА ЛАКОМ ИНТЕЛЕКТУАЛНОМ ОМЕТЕНОШЋУ, Комисија констатује да представља оригинални научни рад који доприноси одређивању индикатора радне ефикасности ученика са лакоом интелектуалном ометеношћу. На основу добијених резултата истраживања кандидат дефинише инструмент за евалуацију радне ефикасности, који представља основ за квалитетније радно оспособљавање, планирање запошљавања и социјалну интеграцију ученика са лакоом интелектуалном ометеношћу у радну и животну средину. Допринос на плану појмовно-терминолошког дефинисања мултидимензионалног феномена радне ефикасности, систематског прегледа непосредних и посредних фактора, као и разматрања различитог утицаја личних снага (радне способности, радне компетенције, самоефикасност, самопоштовање, стил учења) и снага социјалних димензија у остваривању радне ефикасности ученика са лакоом интелектуалном ометеношћу, чине ову докторску дисертацију вишеслојном, и научно и практично значајном.

Докторска дисертација у потпуности одговара одобреном нацрту за израду докторске дисертације и садржи све битне елементе, јасно одвојене и приказане. Методологија и примењени инструменти процене, као и статистичка обрада резултата су савремени и у складу са циљевима и задацима истраживања.

Оригиналност ове докторске дисертације огледа се у избору теоријске основе проблема, адаптацији инструмената за процену индикатора радне ефикасности, резултатима добијеним разним статистичким процедурама и њиховој интерпретацији, дискусији у којој кандидат прави паралеле са многобројним иностраним и домаћим истраживањима, веома богатом библиографијом (605 јединица) и предлогом инструмента (Скала радне ефикасности) који би могао да олакша и унапреди планирање запошљавања ученика са ЛИО. На основу резултата истраживања и дискусије, кандидат предлаже низ мера и активности које се односе на реструктурирање улога наставног кадра који раде са ученицима са ЛИО. Сем додатне обуке кадра у школама за професионално оспособљавање и обезбеђивања система додатне дефектолошке подршке у инклузивним стручним школама, кандидат разматра могућност замене традиционалног модела васпитно-образовног рада свеобухватнијим планирањем каријере младих са ИО. Такође, кандидат предлаже да се у свакодневну школску праксу уведе самовредновање ученика како би они стекли увид у своје особине и способности ради лакшег прилагођавања понашања различитим ситуацијама током професионалног оспособљавања. На основу резултата истраживања, кандидат сматра да би требало увести програме развоја социјалних вештина на радном месту и индивидуално транзиционо планирање које још увек није системски регулисано у нашој земљи.

X ПРЕДЛОГ

Комисија има задовољство да предложи Већу за мастер, специјалистичке и докторске студије Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију – Универзитета у Београду, да прихвати извештај и докторску дисертацију под називом ИНДИКАТОРИ РАДНЕ ЕФИКАСНОСТИ УЧЕНИКА СА ЛАКОМ ИНТЕЛЕКТУАЛНОМ ОМЕТЕНОШЋУ, кандидата мр Биљане Милановић Доброте и упуту у даљу процедуру.

У Београду,
9.02.2015. године

Комисија

Др Марина Радић Шестић, редовни професор,
Универзитет у Београду – Факултет за
специјалну едукацију и рехабилитацију

Др Милица Глигоровић, ванредни професор,
Универзитет у Београду – Факултет за
специјалну едукацију и рехабилитацију

Др Миланко Чабаркапа, ванредни професор,
Универзитет у Београду – Филозофски факултет